

IMPLANTACIÓ TERRITORIAL DE L'APRENENTATGE SERVEI

Josep Maria Puig Rovira
Ariadna López Margall
Laura Campo Cano

Facultat de Pedagogia UB i Centre Promotor de l'Aprenentatge Servei

En aquest treball s'analitza un aspecte de l'arribada i la promoció de l'aprenentatge servei al món educatiu i social de Catalunya: la seva implantació en l'àmbit local. Es vol estudiar el procés i els resultats a què han arribat alguns municipis en la tasca d'arrelar l'aprenentatge servei a la seva xarxa de centres educatius i entitats socials. Diferents actors implicats en la promoció de l'aprenentatge servei pensen que per assolir una quantitat significativa i suficient d'experiències és fonamental bastir una xarxa educativa territorial que les impulsi i les faci sostenibles. Això és justament el que vol presentar aquest escrit: el procés que han desenvolupat alguns municipis per crear i fer operativa aquesta xarxa de promoció local de l'aprenentatge servei.

Impulsar l'aprenentatge servei

L'aprenentatge servei és una proposta educativa que combina en una sola activitat ben articulada l'aprenentatge de continguts, competències i valors amb la realització d'un servei útil a la comunitat. Una activitat que parteix de necessitats reals de l'entorn i que mobilitza coneixements i esforços dels participants per tal de millorar, ni que sigui de manera limitada, les deficiències detectades.¹ La promoció d'aquesta metodologia pedagògica exigeix realitzar amb el màxim vigor un conjunt de tasques que impulsin l'aprenentatge servei de manera oberta i general, i que hem agrupat en quatre blocs coherents i alhora distints: conèixer, difondre, implantar i fer xarxa per l'aprenentatge servei.

Les tasques per *conèixer l'aprenentatge servei* són activitats de recerca que han desenvolupat els seus membres per conèixer millor l'aprenentatge servei i adaptar-lo a la nostra realitat. Les tasques per *difondre l'aprenentatge servei* designen un conjunt ampli i divers d'activitats que tenen l'objectiu de donar a conèixer i promoure l'adopció de l'aprenentatge servei. Les tasques per *implantar l'aprenentatge servei* es refereixen a accions pensades per afavorir-ne l'apropiació per part d'entitats que poden arrelar-lo en la seva organització o en el territori que els és propi, com en el cas de les administracions municipals. Finalment, les tasques relacionades amb *fer xarxa per l'aprenentatge servei* són aquelles accions orientades a connectar i donar sentit de pertinença als diferents actors que desenvolupen accions en favor de l'aprenentatge servei.

¹ DE LA CERDA, M. ; GRAELL, M.; MARTÍN, X.; MUÑOZ, A.; PUIG, J. "Aprendizaje servicio: ejemplos y definiciones". A: PUIG, J. (coordinador) (2009): *Aprendizaje servicio. Educación y compromiso cívico*. Barcelona: Graó, p. 15-32.

El que ens preocupa de manera especial en aquest escrit –els processos d’implantació de l’aprenentatge servei– són un objectiu que guanya rellevància quan es constata que la recerca, la difusió i la connexió són condicions necessàries, però no suficients per multiplicar les experiències, fer-les sostenibles i arrelar-les en el territori. Els processos d’implantació de l’aprenentatge servei s’inicien amb la presa de consciència que s’ha de treballar per activar nuclis de difusió i arrelament. Calen nous participants en la recepció de l’aprenentatge servei que protagonitzin un procés d’apropiació i difusió en el seu àmbit. Calen també nuclis d’implantació de l’aprenentatge servei que poden ser de dues menes: *sectorials* i *territorials*. Els processos sectorials es refereixen a actuacions de col·laboració amb organitzacions que apleguen diverses entitats de la mateixa naturalesa: els centres educatius públics, els concertats i els moviments de lleure són alguns dels exemples més característics. Es tracta d’organitzacions de segon ordre que actuen com a multiplicadors i ajuden a generar en cada entitat del sector experiències d’aprenentatge servei. En canvi, per implantació territorial ens referim a un procés dirigit a entitats heterogènies que treballen en un mateix espai territorial. És a dir, a la xarxa local de centres, entitats i altres participants que s’han de coordinar per convertir l’aprenentatge servei en una opció real en el seu municipi.

L’anàlisi dels processos d’implantació de l’aprenentatge servei en l’àmbit *territorial* posa de manifest tres aspectes essencials: primer, que l’espai natural d’assentament de l’aprenentatge servei és l’àmbit territorial local (barris, districtes, ciutats...); en segon lloc, que el desenvolupament de l’aprenentatge servei en un territori requereix la construcció d’una xarxa de relacions de partenariat entre entitats educatives i entitats socials i, en tercer lloc, que per arrelar en el territori l’aprenentatge servei és imprescindible la implicació de les administracions públiques. En conseqüència, en aquests processos hi han col·laborat amb diferents implicacions segons els casos el Departament d’Ensenyament de la Generalitat de Catalunya i l’Àrea d’Educació de la Diputació de Barcelona. Finalment, en tots els casos s’ha comptat amb la implicació de l’administració local, participació insubstituïble si es tracta d’aconseguir l’arrelament de l’aprenentatge servei en el seu territori.

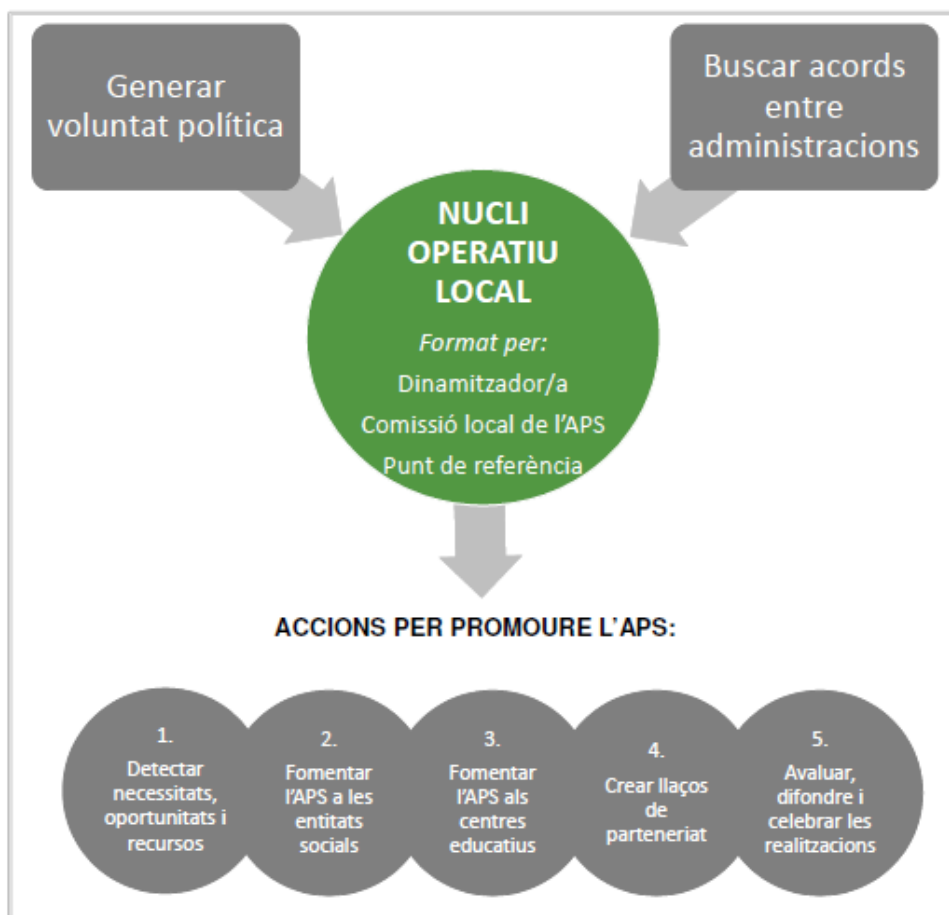
En la tasca de crear condicions per a la multiplicació i consolidació de les experiències d’aprenentatge servei, el Departament d’Ensenyament ha promocionat diferents estudis i plans pilot per a la implantació de l’aprenentatge servei en el sistema educatiu català. Per una altra banda, la Diputació de Barcelona, a través de l’Àrea d’Educació, ha contribuït de manera decisiva a crear les millors condicions possibles per a la multiplicació i consolidació de les experiències d’aprenentatge servei en els municipis. El Centre Promotor de l’APS ha intervingut en les accions desenvolupades per les diferents administracions i, a més, ha acompanyat alguns municipis, ha generat publicacions i ha aixoplugat les recerques que ha realitzat el Grup de Recerca en Educació moral (GREM) de la UB.² Aquest escrit està en deute amb tots aquests processos.

² Aquest article no hauria estat possible sense l’experiència prèvia obtinguda fins a l’any 2012 en diferents àmbits de treball. Volem agrair la col·laboració de totes les persones que han participat en cada un d’ells:

- *Grup de Treball de Currículum 2007-2008* (centres amb experiència en aprenentatge servei) coordinat per Xus Martín i organitzat pel Servei d’ordenació curricular i el Servei escola i entorn del Departament d’Educació de la Generalitat de Catalunya.
- *Grup de treball Aprenentatge Servei als Plans Educatius d’Entorn 2007-2008*, coordinat per Roser Batlle i Josep Palos i organitzat pel Servei escola i entorn del Departament d’Educació de la Generalitat de Catalunya.
- Seminari inclòs en el Pla de Formació Permanent de la Diputació de Barcelona, dirigit a responsables i tècnics d’educació de l’administració local *L’aprenentatge servei en les polítiques locals*, organitzat en col·laboració amb el Centre Promotor d’Aprenentatge Servei.
- El treball de Carme Bosch i Matilde López que va culminar en la redacció de l’obra: *Guia metodològica de l’Aprenentatge Servei*. Col·lecció Documents de treball de la Diputació de Barcelona. Sèrie Educació, n.4, juny2008.

Passos per impulsar l'aprenentatge servei

Encara que els processos d'implantació territorial de l'aprenentatge servei són força diferents en cada una de les ciutats en les quals s'han desenvolupat, podem establir algunes constants que solen repetir-se en totes les situacions i que ens permeten determinar una sèrie de passos per impulsar l'aprenentatge servei en l'àmbit local³. Els passos clars i indispensables a tenir en compte per impulsar projectes d'aprenentatge servei estan representats en el següent gràfic i s'expliquen a continuació.

Gràfic 2. Passos per impulsar l'aprenentatge servei (APS)

Generar voluntat política. Cal tenir en compte dues perspectives per tal que es puguin desenvolupar projectes d'aprenentatge servei al territori: els representants polítics i els actors socials i educatius. Tots ells són protagonistes fonamentals que dinamitzen el territori, i cal tenir una voluntat i uns objectius comuns per tal de treballar de forma proactiva per multiplicar aquesta metodologia educativa.

- L'experiència de formació i seguiment de projectes que realitzen habitualment Teresa Climent i Laura Campo en el Centre Promotor de l'Aprenentatge Servei.
- Hem gaudit del material recollit per Ariadna López sobre el procés d'implantació de l'aprenentatge servei en diferents municipis.
- Els autors han realitzat les tasques d'anàlisi del material i redacció d'aquesta guia com a part del projecte del GREM (Grup de Recerca en Educació Moral de la UB) *Aprenentatge servei i educació en valors* que gaudeix d'un ajut a la recerca RecerCaixa 2010.

³ PUIG ROVIRA, J. i CAMPO CANO, L. (2012). *Com impulsar l'APS en l'àmbit local?* Centre Promotor d'Aprenentatge Servei. Fundació Jaume Bofill.

Buscar sinergies i acords de col·laboració. Els projectes d'aprenentatge servei es defineixen per ser projectes interdisciplinaris i de cooperació entre diverses institucions. És per això que cal una acció conjunta amb diferents administracions o institucions que puguin estendre llaços entre les entitats o associacions locals. En aquest treball compartit esdevindrà fonamental respectar els valors de cada institució així com admetre la corresponsabilitat, la participació, la pluralitat, el compromís mutu i la interdependència.

Activar la xarxa educativa local. Per activar la xarxa educativa local d'un territori cal: *sensibilitzar, motivar, organitzar i formar.* Quatre verbs clau que permeten que les fórmules per mobilitzar la xarxa local s'activin i esdevinguin impulsors de l'aprenentatge servei.

Fixar una comissió, una persona dinamitzadora i un punt de trobada. Per tal de desenvolupar projectes d'aprenentatge servei és convenient constituir una comissió de treball i nomenar una persona dinamitzadora que s'encarregui de dinamitzar el procés i sàpiga crear un espai de coordinació. És important que cada territori tingui *representants de l'aprenentatge servei* per tal que ofereixin recolzament per a dubtes, intercanvis i reconeixements d'experiències exitoses.

Detectar necessitats, oportunitats i recursos. Si comptem amb una persona o una comissió que dinamitzi el territori, cal que aquesta conegui de forma apamada cada racó del municipi, les fortaleses i les debilitats, per convertir-les en projectes d'aprenentatge servei. Evidentment, aquest procés s'ha de fer en equip i per això és important contactar amb persones, centres educatius, entitats socials o associacions diverses que mostrin predisposició a implicar-se i a formar part dels agents impulsors de l'aprenentatge servei.

Fomentar l'aprenentatge servei a les entitats socials. És vital que les entitats socials prenguin consciència de la responsabilitat educativa que tenen dins del marc d'un municipi. L'aprenentatge servei és un dinamisme educatiu per a les persones i, alhora, repercuteix en un gran benefici per a l'entitat social que se'n responsabilitza i que pren el compromís de desenvolupar-lo.⁴

Fomentar l'aprenentatge servei en els centres educatius. Treballar en xarxa s'assoleix a poc a poc i és un pas que cal anar introduint als centres educatius. Treballar en xarxa implica aspectes pedagògics i aspectes organitzatius que s'estableixen de forma paulatina. Aquest és un compromís de canvi que ha d'assumir el professorat i l'equip directiu. Per aquest motiu, és important el paper del dinamitzador/a local que ajudi a fixar objectius comuns.⁵

Trobar-se per compartir projectes. Com hem comentat anteriorment, les relacions de partenariat esdevenen fonamentals per al bon funcionament dels projectes d'aprenentatge servei. De la mateixa manera, és important trobar-se per compartir dubtes, neguits i, per què no, també il·lusions i motivacions per crear llaços i desenvolupar projectes. Això contribueix a desenvolupar i teixir vincles a la ciutat, que la fan cada vegada més cohesionada.

Difondre i celebrar les realitzacions. La difusió dels resultats és un element que cal tenir molt present. Si els projectes estan plenament reflexionats i funcionen dins d'una reali-

⁴ PUIG ROVIRA, J. (2011). *Guia "Com fer APS en les entitats?".* Centre Promotor d'Aprenentatge Servei. Fundació Jaume Bofill.

⁵ PUIG ROVIRA, J. (2011). *Guia "Com fer APS en els centres educatius?".* Centre Promotor d'Aprenentatge Servei. Fundació Jaume Bofill.

tat, cal donar-los a conèixer per tal que altres persones puguin adaptar-los a la seva realitat i de mica en mica anar fent créixer i arrelar l'aprenentatge servei. Per altra banda, l'assoliment dels objectius proposats i l'èxit dels projectes s'ha de veure i s'ha de fer notar en tot el marc de la societat. Aquest fet es pot materialitzar en una trobada festiva entre participants, professorat, entitats i representants municipals. Les celebracions esdevenen elements fonamentals per a la creació de vincles forts i per encoratjar a seguir treballant. Aquesta celebració ha d'anar precedida d'una reflexió que ajudi a millorar els projectes.

Diversificar, multiplicar i millorar les propostes. Avaluar els resultats i implementar un pla d'activitats d'aprenentatge servei són dues maneres de diversificar l'oferta per tal d'aconseguir propostes que fàcilment puguin cridar l'atenció al professorat, equips directius i altres agents socials i educatius del territori.

Accions per impulsar l'APS en el territori

De forma complementària als processos descrits en l'apartat anterior, trobem múltiples accions que fomenten l'impuls de l'aprenentatge servei. Existeixen diferents propostes que ajuden a difondre l'aprenentatge servei i que són bàsiques si es vol potenciar els projectes educatius. És per aquest motiu que descriurem nou accions, entre d'altres de possibles, que són fonamentals per a l'èxit dels projectes d'aprenentatge servei.

Gràfic 3. Exemples d'accions per impulsar l'aprenentatge servei (APS)

Cursos d'iniciació. Els cursos d'iniciació són fonamentals per clarificar conceptes i per posar les bases de l'aprenentatge servei per tal que després es puguin desenvolupar els projectes seguint les directrius d'aquesta metodologia educativa. En un futur, es pot passar a cursos d'aprofundiment en què es vagi més enllà de posar les bases i siguin un punt de trobada per a dubtes.

Assessorament particular a projectes concrets. L'assessorament a mida és un element clau per personalitzar i focalitzar els projectes d'aprenentatge servei. Cada territori té unes particularitats que el fan diferent del municipi que té al cantó. Degut a què els recursos, per exemple, ja no són els mateixos en un lloc o en un altre, cal un assessorament personalitzat en què es detectin les claus per fer un projecte d'èxit.

Inventari de projectes locals. Es tracta d'aprofitar al màxim les oportunitats de les quals ja partim al territori i que poden ser essencials a l'hora de pensar i crear projectes o modificar els que ja tenim en funcionament en un àmbit local concret.

Jornades d'intercanvi d'experiències. Les jornades d'intercanvi d'experiències permeten crear un punt de trobada perquè escoles i entitats creïn vincles de col·laboració i per donar a conèixer projectes que ja estan en funcionament per tal que puguin ser traslladats a altres municipis.

Jornades d'entitats socials i de serveis. Per tal de donar a conèixer les possibilitats reals d'organitzar, coordinar i liderar un projecte d'aprenentatge servei.

Reportatges als mitjans de comunicació locals. Poden ser essencials per donar a conèixer a la resta de la població el que s'està fent en un institut o en una entitat social. Alhora és un reconeixement que els alumnes o participants en general gaudeixen ja que es mostra de forma pública l'èxit d'una iniciativa educativa.

Convocatòries i subvencions. En moltes ocasions existeix la voluntat política i social de desenvolupar projectes d'aprenentatge servei però la dotació econòmica no permet destinar els recursos necessaris i indispensables per dur-ho a terme. És per això que la creació de convocatòries i subvencions pot ser un element incentivador per començar a treballar per l'aprenentatge servei.

Premis a projectes d'aprenentatge servei. És interessant que l'administració, des del seu vessant públic, premii projectes pel seu èxit, ja que pot ser un element motivador per seguir pensant en noves idees que beneficiïn la comunitat.

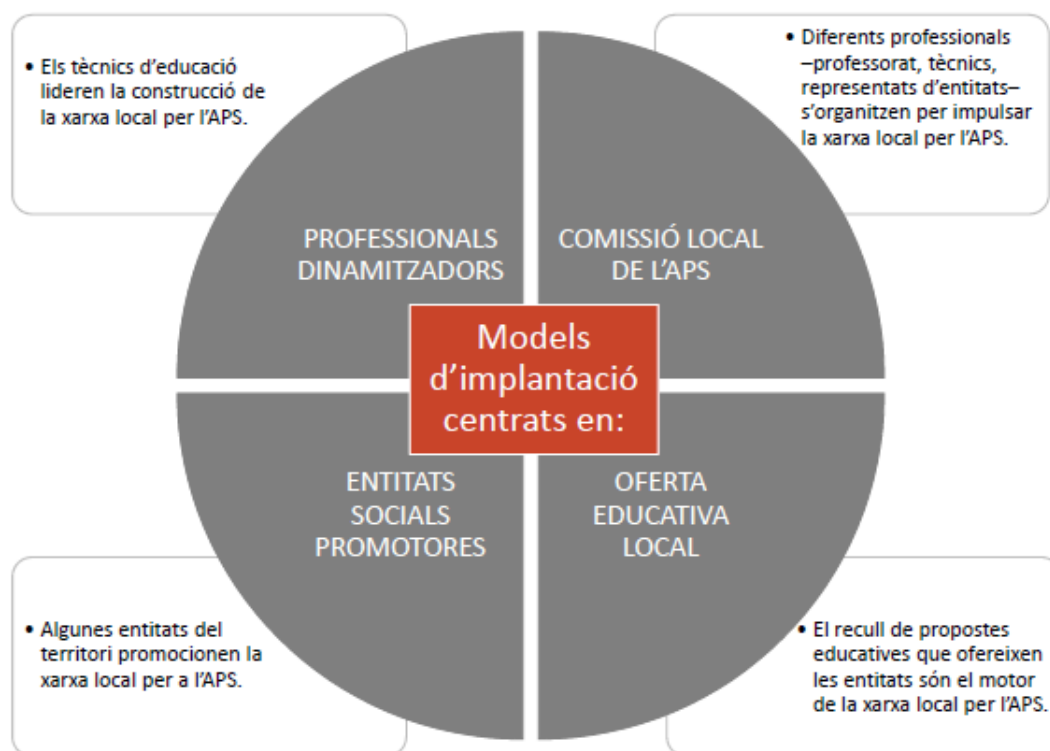
Celebració d'actes de reconeixement. Com ja hem dit anteriorment, la celebració d'actes de reconeixement esdevé fonamental per crear vincles de comunitat i per reforçar llaços per a possibles col·laboracions futures.

Totes aquestes accions fomenten que l'aprenentatge servei pugui ser present als centres educatius i a les entitats socials d'aquells territoris que decideixen optar per l'ús de la metodologia educativa de l'aprenentatge servei.

Models per impulsar l'APS als nuclis locals

Els resultats obtinguts en recerca ens demostren que hi ha certs models d'implantació territorial de l'aprenentatge servei que, tot i tenir alguns aspectes comuns, presenten diferències significatives pel que fa a la seva manera d'operar. Com és evident, cada po-

blació compta amb una sèrie de possibilitats que permeten fer emergir l'aprenentatge servei amb més o amb menys dificultats. A partir de l'estudi, hem determinat quatre models ben diferenciats en el gràfic. I a continuació es relacionen alguns municipis que responen a les característiques de cada model.⁶

Gràfic 1. Models d'implantació territorial centrats en professionals dinamitzadors, en una comissió local de l'APS, en entitats socials promotores i en oferta educativa local.

Models d'implantació territorial centrats en: Professionals dinamitzadors. Els tècnics d'educació o de l'administració són els responsables principals de liderar la construcció de la xarxa local per l'APS. Un cas clar d'aquest model d'implantació és la ciutat de Mataró. Des dels inicis de treballar amb l'aprenentatge servei, a l'entorn de l'any 2005, Mataró va comptar amb un important recolzament polític per tirar endavant propostes educatives d'aquest caire. Tant l'Ajuntament de Mataró com l'Institut Municipal d'Educació i la Fundació Hospital, juntament amb diversos agents de la Diputació de Barcelona, el Centre Promotor d'Aprenentatge Servei i el Centre de Recursos Pedagògics, van preparar un pla detallat per implantar aquesta metodologia a la ciutat.

Un altre municipi proper a aquest model és Tortosa. Aquesta localitat inicia el procés a través d'una iniciativa de l'Associació Atzavara, aproximadament l'any 2007. A partir d'aquí, s'ofereix la possibilitat de formar part del Pla Educatiu d'Entorn. Tortosa ha desenvolupat diverses propostes educatives com el projecte Tàndem, en què la xarxa s'estableix entre els centres educatius de Tortosa i els serveis d'ensenyament i socials de l'Ajuntament. Per altra banda, l'equip promotor treballa amb la Universitat Rovira i Virgili per desenvolupar projectes d'aprenentatge servei a diverses escoles i instituts de la població.

⁶ PUIG ROVIRA, J. i LÓPEZ MARGALL. A: *Estudi sobre el procés de difusió de l'aprenentatge servei*. Barcelona, GREM/UB, 2012, 298 p. Ha estat possible realitzar aquest treball gràcies a un ajut a la recerca *RecerCaixa 2010*.

Models d'implantació territorial centrats en: Comissions locals de l'APS. Aquest segon model podria tenir alguna similitud amb el model que se centra en els professionals dinamitzadors. En aquest cas, però, el fet diferencial és impulsar l'APS a través d'una xarxa o un equip de professorat, tècnics i representants d'entitats que s'organitzen per difondre i arrelar l'APS. El municipi de Sant Vicenç dels Horts és un dels exemples d'aquest model. Durant el curs 2008-2009, un membre del Centre Promotor d'Aprenentatge Servei es va posar en contacte amb la població a través de la Comissió del Pla de Formació de Zona. A aquest moment, coincidí amb la posada en funcionament del Pla Educatiu d'Entorn que impulsa el Departament d'Ensenyament de la Generalitat de Catalunya. Sant Vicenç i l'Hospitalet de Llobregat resulten pioners en el pilotatge de dos anys del PEE i l'Educació per a la Ciutadania. A partir d'aquí, i després d'un període de formació i investigació on es detecten programes i accions pròpies del territori, s'engega una dinàmica de creixement on van sorgint accions diverses per arrelar l'APS.

Tal i com mencionàvem anteriorment, l'Hospitalet de Llobregat també respon a aquest model. Juntament amb Sant Vicenç dels Horts, l'Hospitalet de Llobregat accedeix a participar en una experiència pilot que impulsa el Departament d'Ensenyament i que va dirigida a treballar per l'Educació per a la Ciutadania. A partir d'aquest moment, es comencen a dinamitzar projectes en què la intenció és que la formació i el coneixement de la metodologia arribi al màxim de persones. L'Hospitalet és un dels casos en què el desenvolupament i integració de l'aprenentatge servei ha sigut més exitós.

Models d'implantació territorial centrats en: Entitats socials promotores. En aquest cas, el model se centra en les entitats socials locals. Representants d'entitats socials s'organitzen per promocionar la xarxa d'APS i donar suport a la creació de projectes. Badalona n'és un exemple. A nivell teòric, l'equip tècnic i coordinador del Pla Educatiu d'Entorn del Consorci Badalona Sud ja tenia molt clar el funcionament d'aquesta metodologia. Només calia trobar una entitat que col·laborés i tingués la motivació per impulsar un projecte d'aprenentatge servei. Aquest fou el cas de l'Associació Casal La Formiga. Aquesta entitat va demanar suport als referents LIC del PEE per tal de poder començar a col·laborar amb les escoles i altres centres propers. El procés va començar, aproximadament, l'any 2009. El tret més distintiu d'aquest model d'implantació és que la iniciativa neix d'una entitat social i és aquesta la que es posa en contacte amb l'administració local per començar a treballar per l'aprenentatge servei.

Santa Coloma de Gramenet exerceix la difusió de l'aprenentatge servei a través de la creació d'una empresa: *Educere Joves Educadors*. Arran de la participació en un projecte d'aprenentatge servei a la Universitat de Barcelona, tres estudiants de Pedagogia i Magisteri emprenen la creació d'una empresa per treballar en favor de l'Educació per a la Ciutadania i en Valors i, concretament, es plantegen fomentar els projectes d'aprenentatge servei a Santa Coloma de Gramenet. La institució impulsora és *Educere Joves Educadors* i, a través del Pla Educatiu d'Entorn, l'entitat s'ofereix com a facilitadora de suport a projectes d'aprenentatge servei que es vulguin impulsar al municipi. Ofereix suport personalitzat, assessorament i seguiment. Tot i les dificultats que suposa la creació d'una associació, aquestes tres estudiants han tirat endavant i cada vegada són més els projectes d'aprenentatge servei que comencen i s'arrelen al territori tot creant una important xarxa educativa local.

Models d'implantació territorial centrats en: Oferta educativa local. En alguns casos, és el mateix ajuntament qui promou un recull de propostes educatives que ofereix a les entitats i que són el motor de la xarxa local per l'APS. Sabadell i Terrassa van desenvolupar

par aquest marc d'impuls i promoció de l'aprenentatge servei. L'any 2006 es coneix la metodologia i es creu en els seus beneficis. Per aquest motiu, s'introdueix l'aprenentatge servei en el marc del programa *Ciutat i Escola* del mateix ajuntament sabadellenc. En aquest programa s'engloben totes aquelles activitats educatives que genera la ciutat i que s'ofereixen als centres escolars, entitats socials, empreses i associacions de tota mena, color i mida. El programa té dues filosofies bàsiques: ampliar el currículum i aconseguir un conjunt d'activitats que reforcin el tarannà educatiu de la ciutat. En l'actualitat, tenen prop de tres-centes activitats i setanta-cinc entitats que les organitzen.

Terrassa inicia el seu procés l'any 2010. Es coneix la metodologia i de mica en mica van arribant més informacions que convencen els agents educatius del territori per començar a tirar endavant la proposta. En aquest cas, s'emmarca dins del *Patronat Municipal d'Educació* i, com en el cas sabadellenc, s'elabora una guia d'activitats que ofereixen les diverses entitats, associacions, fundacions o consorcis de la ciutat. D'aquesta manera, es constitueix una xarxa d'entitats de la ciutat que col·laboren mútuament i que participen en sessions conjuntes de treball per seguir millorant dia a dia les propostes i projectes relacionats amb l'aprenentatge servei.

Altres municipis, en aquest cas de menys de tres mil habitants, han implantat experiències d'aprenentatge servei basant-se en la recuperació del patrimoni històric o cultural del municipi. Cada municipi, segons les seves necessitats, crea projectes que s'emmotllen a la situació local. De mica en mica, des de la Diputació de Barcelona, s'impulsa els pobles petits perquè creïn projectes d'aprenentatge servei a partir de l'assessorament i les formacions que s'ofereixen des de l'Àrea d'Educació de la Diputació.

Per acabar

En síntesi, l'objectiu final d'aquest estudi és donar a conèixer la complexitat dels processos d'implantació de l'aprenentatge servei a Catalunya i, alhora, teixir un model que sumi el millor de tots ells i s'adapti a les condicions de cada localitat. A través d'aquest estudi hem volgut reconèixer i donar a conèixer la feina realitzada per les diferents persones promotores de l'aprenentatge servei. Aquest estudi pretén impulsar també una segona onada de promoció de l'aprenentatge servei que ajudi a aprofundir en el que ja s'ha fet i a seguir optimitzant i sistematitzant els processos. De la mateixa manera, busquem començar a definir polítiques públiques que permetin donar solidesa a aquestes pràctiques formatives per tal de seguir amb els processos de difusió i transferència del coneixement pedagògic i social.

Referències bibliogràfiques

BOSCH, C.; CLIMENT, T.; PUIG, J. (2009). "Partenariado y redes para el aprendizaje servicio. Aprendizaje Servicio". p. 127-149. A: PUIG, J. (coord.). *Aprendizaje servicio. Educación y compromiso cívico*. Barcelona: Graó.

DE LA CERDA, M.; GRAELL, M.; MARTÍN, X.; MUÑOZ, A.; PUIG, J. "Aprendizaje servicio: ejemplos y definiciones". A: PUIG, J. (coord.) (2009). *Aprendizaje servicio. Educación y compromiso cívico*. p. 15-32. Bcelona: Graó.

GORDÓ, G. *Treball i aprenentatge en xarxa*. Departament d'Educació. Generalitat de Catalunya.

LONGÁS, E.; CIVÍS, M.; LONGÁS, J.; RIERA, J. "Educació, territori i desenvolupament comunitari. Pràctiques emergents". *Educació Social*, núm. 36.

LONGÁS, J.; CIVÍS, M.; FONTANT, A.; LONGÁS, E.; ANDRÉS, T. (2008). "Escuela, educación y territorio. La organización en red local como estructura innovadora de atención a las necesidades socioeducativas de una comunidad". *Revista Interuniversitaria de Pedagogía Social*, n.15, p. 137-151.

PUIG ROVIRA, J. (2011). *Com fer APS en els centres educatius?* Centre Promotor d'Aprenentatge Servei. Fundació Jaume Bofill.

PUIG ROVIRA, J. (2011). *Com fer APS en les entitats?* Centre Promotor d'Aprenentatge Servei. Fundació Jaume Bofill.

PUIG ROVIRA, J. i CAMPO CANO, L. (2012). *Com impulsar l'APS a l'àmbit local?* Centre Promotor d'Aprenentatge Servei. Fundació Jaume Bofill.